

ОСЕРЕДКИ КАМЕНОТЕСНОГО ПРОМИСЛУ НА СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст. (на прикладі с. Буша Ямпільського району Вінницької області)

В статті розглянуто й проаналізовано каменотесний промисел в с. Буша на Східному Поділлі. Зібрано відомості про народних майстрів, досліджено асортимент кам'яних виробів господарського-вжиткового та сакрального призначення.

Ключові слова: каменотесний промисел, народний майстер вироби з каменю, Східне Поділля.

Каменотесний промисел на Східному Поділлі досі залишається фактично не дослідженим. Розвиток промислу можливий лише у місцевостях з необхідними ресурсами, а саме такими породами каменю, які можна легко обробити за допомогою набору найпростіших інструментів. Зважаючи на це, можемо виділити регіон Лівобережного Подністров'я на Східному Поділлі, де завдяки природним умовам упродовж ХІХ ст. промисел обробки каменю розвивався і зайняв чільне місце в традиційній матеріальній культурі.

На особливу увагу заслуговує село Буша, відоме завдяки історичним подіям національно-визвольної війни середини ХVІІ ст. Слід зазначити, що проблема історії і розвитку ремесел і промислів у с. Буша досліджувалась фрагментарно і залишається відкритою і актуальною, потребуючи детального розгляду та аналізу.

Історіографія проблеми є досить вузькою. Безпосередньо з історії і технології каменотесного промислу виділяємо працю Ю. Александровича, яка є своєрідним путівником у вивченні промислу обробки каменю. Проводячи на початку ХХ ст. за пропозицією влади «кореспондентське дослідження», етнограф зібрав і класифікував відомості з історії обробки каменю в Ямпільському повіті¹. В цьому ж руслі, на початку ХХ ст. досліджував кустарні ремесла і промисли О. Прусевич. Дослідник виокремив і подав статистичні відомості про ремесла і промисли Поділля, серед яких і каменотесний, в тому числі у с. Буша².

Протягом радянських часів каменотесний промисел на території Буші фактично не досліджувався. На початку ХХІ ст., за результати етнографічної експедиції було опубліковано працю «Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради»³, в якій особливе значення має дослідження В. Косаківського, який зібрав відомості про каменотесний промисел та подав розповідь сучасного майстра-каменотеса М. Пірняка⁴. З точки зору архітектурного обличчя села відомості з історії й технології обробки каменю знаходимо у праці З. Гудченка⁵.

Важливими для розгляду теми є матеріали обласної та районної преси, де публікувались статті та замітки місцевих краєзнавців та ентузіастів, які мали на меті популяризувати історію та традиційну культуру села, звертаючи особливу увагу на каменотесний промисел⁶.

Вперше Бушу як осередок каменотесного промислу зафіксував у своїй розвідці А. Прусевич, подавши статистичні дані про кількість ремісників та кустарів сіл Ямпільського повіту. Автор вказував, що в Буші на початку ХХ ст. працювало шість майстрів-каменотесів. Річний заробіток кожного з них складав 75 рублів⁷.

Утвердження радянської влади і проведення нової економічної політики створили новий підхід до розвитку кустарної промисловості, сутність якого полягала в наданні ремісникам та кустарям права вільно продавати та купувати необхідні матеріали та вироби. Особливе місце в цьому процесі зайняв кустарний промисел обробітку каменю. Завданням майстрів-каменотесів 1920-х рр. було виготовлення якнайбільшої кількості точильних і жорнових каменів, що було можливим лише в окремих округах Подільської губернії. В 1923 р. в межах Могилівської

округи було створено Букатинське Кустарно-Промислове Кооперативне Товариство «ГОРПРОМ», що об'єднало каменотесів понад половини сіл Могилівського округу, де існував промисел обробітку каменю. Осторонь залишились лише декілька сіл, серед яких і Буша, на що акцентувалась особлива увага радянських чиновників у річних звітах по кустарній промисловості⁸.

Природні ресурси у с. Буша представлені декількома породами каменю. Для обробки найбільше підходять пісковик і вапняк, якого тут вдосталь. Також для будівництва широко використовували крейду.

Як свідчать інформатори, було два основних кам'яних кар'єри, звідки місцеві майстри та будівельники брали матеріали. Перший з них – «Гірні коло школи. Другий кар'єр – т. зв. «Перегороди». Він знаходився на околиці села. Тут в основному брали камінь на будівництво. Також існує версія, що каміння для колачів, жолобів брали «...з скал в Гайдамацькому Яру»⁹.

Первинною обробкою каменю займалась переважна більшість майстрів, лише деякі з них спеціалізувались виключно на виготовленні виробу із готового «булижника»¹⁰. Замовлення отримували рідко, тому місцеві каменярі, орієнтуючись на потреби суспільства і ресурси кар'єрів, заготовляли відповідні кам'яні заготовки. Респондент В. Клібановський розповів про те, що його батько Лукаш Митрофанович Клібановський (1910–1979) був народним майстром-каменотесом. Його робота потребувала особливих умінь і навичок. Окрім того, треба було охороняти місце видобування від конкурентів з інших сіл, тому каменотес набивав попередньо визначену кількість кам'яного матеріалу і стеріг його¹¹.

Збереглися лише згадки та частково вироби бушанських народних майстрів, серед яких Бортняк Калина Улянович, Барібан Фома, Бобецький Олександр, Пташнік Платон, Бучинський Віталій, Гикавчук Афанасій¹². Вони займались виготовленням кам'яних виробів, насамперед не для продажу, а задля свої домашніх побутових та господарсько-ужиткових потреб. Їхні вироби художньо не оздоблені, виконані в простих геометричних формах. Основними інструментами, якими користувались ці майстри, були молоток, довбня, кирка, зубило, різні види клинів, шкарпелі. Засобом транспортування важких кам'яних брил та виробів з них були дерев'яні колоди.

Ринками збуту для бушанських каменотесів були ярмарки в Могилів-Подільському, селах Яруга та Бабчинці. А. Прусевич стверджував, що переважна більшість виробів збувалась в селах та містечка Херсонської губернії¹³. Збереглися відомості про те, що каменотесні вироби були традиційними в асортименті товарів чумаків. Так, зі свідчень Гикавчук Н., жительки с. Буша, дізнаємось про Василя Морозюка (1860-ті рр. – 1936), який сам майстром-каменотесом не був, а возив кам'яні вироби в Південну Україну, де продавав та міняв на сіль та рибу¹⁴. Ю. Александрович вказував на наявність особливої групи «людей-хрестовозів», які за спекулятивними цінами перепродували кам'яні вироби¹⁵. Це дає підстави припустити, що Морозюк Василь, мешканець с. Буша, був одним із них.

Значне поширення легкооброблюваних порід каменю зумовило також розширення асортименту побутових кам'яних виробів. Майстри виготовляли колачі для криниці, жолуби, жолубки, кам'яні ворітні стовпи тощо. Великі камені встановлювали на межі садиби замість муру, оскільки так було дешевше. Таких каменів в наші дні збереглося досить багато. Їхня висота складає понад 1 м, ширина – не менше 1 м, товщина – до 0,2 м. Основне призначення цих каменів – створення муру на межі подвір'я чи городу. Такі вироби не потребували значної обробки, тільки первинної. Під час встановлення каменів корегували розташування тільки бічних сторін, аби мур був суцільним. Варто зазначити, що деякі респонденти відзначали, що такі камені ставили і для зовнішнього захисту майна та врожаю, щоб «корова не вривалася на город. Бо потом біда і нам, і хазяям»¹⁶.

Одним із найскладніших кам'яних виробів господарської галузі був колач для криниці. В с. Буша нині функціонують близько 20 криниць. Основу криниці становить *колач* – кам'яний виріб круглої, квадратної або конусної форми, розмірами 1х1 м (або 60–90 см в діаметрі) з вибитим всередині отвором круглої форми, який використовується як цебриння для криниці. Матеріалом для колача були м'які породи пісковика, які легко і швидко оброблялися. Як зазначала жителька с. Буша Барібан М., вироблення колача до криниці та жолуба займало близько двох тижнів. Респондентка наводила приклад, коли її батько Барібан Фома і сусід Бобецький Олександр в 1950-х рр. робили колач до криниці, то це зайняло небагато часу – 12–14 днів. Оскільки камені, з яких виготовляли вироби знаходились на правому березі річки, то транспортування кам'яних брил теж займало тривалий час¹⁷.

Можна виокремити два типи криниць: корбові та «журавлі». Для корбової криниці виготовляли масивний колач, діаметр якого сягав від 90 см до 140 см. Такі кільця-колачі могли складатись з двох частин. Перша з них мала бути наполовину закопана у землю і основним її призначенням було забезпечення стійкості наземної частини криниці. Друга частина за допомогою спеціальних розчинів ставилась на нижню і до неї прикріплювали корбу з тросом та відро. У більшості випадків колач не розділювався.

Поверхню кам'яного виробу добре полірували з орієнтацією на зовнішній бік, щоб вода не стікала назад у криницю. Чищення криниці – дуже важка робота, яка потребувала фахівця, і могла затягнутись на 10–12 днів. Під час процесу очищення криниці воду брали в сусідських криницях, обов'язково запитуючи дозволу. Дітей привчали не забруднювати криниці.

Були також криниці загального користування, з яких брали воду для домашньої худоби, прання тощо. Місця біля таких криниць мали назви, наприклад, «коло кирлика», «коло зайчика», «коло коперації», «там де впадає». Ознакою доброго господаря була наявність власної криниці, що підкреслювало незалежність його від інших¹⁸.

Однією з основних проблем дослідження колачів є те, що на жодному з них не збереглося будь-яких написів. За словами місцевих жителів, можна зробити висновок, що колачі не купували, а виготовляли самостійно. Це можна підтвердити тим, що не існувало шаблону чи канону у виготовленні і як наслідок спостерігаємо значне різноманіття форм та розмірів. В залежності від каменю, та умінь селянин виготовляв колач для себе чи громади, користуючись найпростішими інструментами. Часто за будівництво криниці не брали платні, говорили, що майстер працює «за спасибі».

Отже, криниці займали в житті селян дуже важливу роль. Майстри не ідентифікували себе на кільцях, але мешканці зберігали відомості про них, коли пили воду біля криниці, говорячи «...От пасибі йому...»¹⁹.

Сьогодні криниці у Буші подекуди втратили свою первинну цінність. Причиною цього стало прокладення у селі водогону. Втім, старожили розповідають, як колись збирались «коло криниці на вечорниці».

Часто респонденти пов'язували нинішні хвороби молоді з відсутністю криниць, говорячи, що «... якби щось робив, то б нічого не боліло. Пішов би приніс води корові, ти й не мав би коли думати, що болить...»²⁰.

У XX ст. біля криниці обов'язково знаходився жолуб – кам'яний виріб значних розмірів для напоювання домашніх тварин. Форма жолубів визначалась їхнім основним призначенням. Жолуби круглої форми були тільки для напоювання, а прямокутні виконували функцію пральної дошки. В них також вибивали стоки для води і встановлювали, як правило, під кутом. Об'єм таких виробів був від десяти до двадцяти відер. Технологія виготовлення жолубів була досить простою. Це можна побачити з нечітких геометричних форм і невідполірованої поверхні виробу. За нашими підрахунками, у Буші зберігається до двох десятків жолубів, становлять винятково етнографічну цінність.

Вагоме місце у побутовій сфері каменотесного промислу займало виготовлення жолубків. Цей тип кам'яних виробів й досі не втратив актуальності. Селяни широко користуються ним, навіть є поодинокі випадки виготовлення нових жолубків²¹. Жолубок – це кам'яний виріб будь-якої форми і невеликих розмірів, основним призначення якого є напоювання домашньої птиці. Об'єм такого виробу не перевищує трьох – восьми літрів. Форми та розміри жолубків різноманітні. Найчастіше для виготовлення жолубка брали пісковики розмірами 0,5х0,5 м. Іноді господар на подвір'ї вибивав отвір просто в камені, який був частиною доріжки.

Особливе місце в господарському та духовному житті селян займали кам'яні ворітні стовпи – вироби прямокутної чи квадратної форми, заввишки 1,2–1,5 м над землею. Часто на верхній їхній частині вибивали різні геометричні форми – найчастіше конус та парні рівносторонні трикутники. Ворітні стовпи встановлювали попарно на всіх входах до подвір'я. В наші дні таких «пар» залишилось лише близько десяти. Більшість стовпів розпарована, отже, втрачені знання пов'язані із сакральним та обереговим навантаженням цих кам'яних виробів.

Кам'яні стовпи використовувались в обрядово-атрибутивній сфері. У жителів вони асоціювались з переходом між «тим» і «цим» світом. Тому під час поховального обряду на ворітні стовпи вішали червоні стрічки, які «повинні були десь дітися»²². Також кам'яні ворітні

стовпи виконували роль бар'єру в системі відносин «свій-чужий». На подвір'я могли проходити тільки родичі чи знайомі.

Дослідник О. Босий називає вироби побутового вжитку, які несли символічну навантаженість, предметними образними знаками, обов'язковою функцією яких є нагадування про конкретний предмет чи образ, на якій вказувалось першопочатково²³. Таким чином, кам'яні ворітні стовпи чітко окреслюють межу мікрокосму сім'ї і водночас відкривали вихід до макрокосму кожному члену родини. Така символічна роль ворітних стовпів зумовила їх значне поширення в селах в кінці XIX – середині XX ст. Панування атеїстичної ідеології деформувало уявлення українців про роль і функції кам'яних стовпів як оберегів батьківського дому. Це, зокрема, простежується у тенденції встановлювати поруч стовпи з різних місць.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. склались умови для поступового відродження каменотесного промислу. З 1986 р. в Буші почали щорічно проводитися пленери, на яких майстри каменотесного промислу відроджують традиції виготовлення мистецьких виробів з каменю²⁴.

Незважаючи на тенденцію трансформації каменотесного промислу з господарсько-ужиткового на мистецький, слід відзначити широкий інтерес обласної та районної преси, громадськості до проведених пленерів, які дали поштовх до збору та фіксації етнографічних матеріалів з історії та техніки обробітку каменю.

Сучасними народними майстрами є Микола Олександрович і Віталій Олександрович Пірняки. Ось що вони розповіли про деякі технологічні особливості своєї праці: «... Спочатку іде обробка поверхні. Для цього рівняється одна площина – лицьова сторона. Вона має бути рівненька. А потім від неї вже угольничком, лінійками заміряємо-розміряємо, щоб рівно було. Ось, наприклад, з цієї брили треба зробити рівну. Розміряєм її по мінімуму. Протягнути лінію. Прорізали звідти і звідти, так як ленти робили. Раніше їх робили шкарпелью – збивали. Типер назвали, шкарпелью робили лінію, а потім потихеньку шпунтом знімаєм цей верх. Загалом, для роботи з каменем потрібен набір спеціальних інструментів: молоток, шпунт, косинці, шкарпель, бучарда мала і велика. У дідів інструмент був цей самий. Просто зараз набагато простіше, бо є інструмент победітовий (з победітовими напайками). Їх роблять на заводі в Одесі. Крім того, нині є «болгарки», і «шліфмашини». Вони в разів 5–6 пришвидшують роботу. Раніше, як тільки починав працювати, то таких інструментів не було, і все робили старим дідівським способом – вручну: шпунтами і шкарпелями... Беремо лінійку, рисувалочку (алюмінієва проволка, бо олівці швидко стираються) і проводимо по лінії. Спочатку рівняємо площину. Прикладаємо лінійку. Для початку обрізаємо одну сторону рівно. Потім беремо угольничок, ставим сюди, а з другої сторони тоже прикладаємо лінійку. І я уже, як ми кажемо, «стріляю», щоб ці сторони збігались. Просто дивлюсь. Ага! Однакова відстань. Подивився. Сходиться. Помічник тримає. Подивився – співпадає ця сторона і ця. Тоді відкреслюємо лінію і знов прорізаємо або шкарпелью прорубуємо. Таким чином, дві паралелі в нас є. Потім від них вже робляться бокові сторони. Просто приклад лінійку і відрізає. Кути рівняються потім. Вирівнюємо площину і вже від неї міряємо потрібну нам товщину майбутнього виробу. Наприклад – 15 см. З усіх сторін відміряємо по 15 см. Рівняємо протилежну сторону. І потім, вже коли вони рівні, чи під, чи які треба зробити, малюється виріб, який треба зробити, чи хрест, чи будь-що – малюється, обрізається, і далі пішов вже другий етап виготовлення виробу. По вирівняній поверхні проходимо шпунтом. Получається своєрідна фактура поверхні виробу. Потім беремо бучарду і бучардою проходимо, один в один, і получається рівна поверхня. Віником змели, і можна шліфувати. Так раніше ми робили: пробучардили і брали круглий наждачний камінь, болгарок ще не було, і тим каменем затирали. Типер це все робить болгарка – ріже і шліфує. А шкарпелью доробляли оці куточки і кантики. Після болгарки доробляємо вручну шкарпелью. Сьогодні майстер каменотес працює в окулярах. Колись їх не було: очі жмурили, але осколки каміння попадали все рівно в очі, і багато майстрів залишалися сліпими. Я вже 5 чи 6 разів був у лікарні – витягали з ока камінці. Крім окулярів, нинішні майстри працюють ще й в респіраторях. Пил, який потрапляв в легені каменотеса, з організму не виводився, а осідав там, спричиняючи різні захворювання...»²⁵. На щорічних пленерах у Буші, які набули загальнодержавного визнання, скульптори-каменотесами з різних куточків України створили близько 160 робіт із каменю²⁶.

На жаль, протягом XX ст. технології та обряди каменотесного промислу були майже повністю втрачені. Втім, з кінця XX ст. спостерігаємо певне пожвавлення у відновленні традицій.

- ¹ Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 465–501.
- ² Прусевиц А. Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 13. – С. 37–49.
- ³ Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / За наук. ред. В. А. Косаківського. – Вінниця, 2009.
- ⁴ Косаківський В. А. Ремесла, промисли та допоміжні види господарства // Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / За наук. ред. В. А. Косаківського. – Вінниця, 2009. – С. 102–108.
- ⁵ Гудченко З.С. Бушанські мури // Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / За наук. ред. В. А. Косаківського. – Вінниця, 2009. – С. 85–92.
- ⁶ Пірняк О. Дух віків зберігає Буша (12 квітня – міжнародний день пам'ятників і історичних міст) // Ямпільські вісті. – 2003. – 19 квітня.
- ⁷ Прусевиц А. Вказ. праця. – С. 42.
- ⁸ Державний архів Вінницької області. – Ф. 991. – Оп. 2. – Спр. 134. – Арк. 52.
- ⁹ Записав автор 12 серпня 2014 р. від Шимковича Філіпа Петровича, 1930 р. н., жителя с. Буша.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Записав автор 20 серпня 2014 р. від Клібановського Віктора Лукіча, 1952 р. н., жителя с. Буша.
- ¹² Хозяйственная книга за 1944–46 гг. Буша Черневецкого района Винницкой области на 167 листах. – Арк. 33, 45, 66, 99, 103, 107.
- ¹³ Прусевиц А. Вказ. праця. – С. 42.
- ¹⁴ Записав автор 12 серпня 2014 р. від Гикавчук Наталії Євгеніївни, 1964 р. н., жительки с. Буша Ямпільського району Вінницької області.
- ¹⁵ Александрович Ю. Вказ. праця. – С. 480–485.
- ¹⁶ Записав автор 20 серпня 2014 р. від Клібановського Віктора Лукіча, 1952 р. н., жителя с. Буша.
- ¹⁷ Записав автор 6 серпня 2010 р. від Барібан Марусі Фомівни, 1930 р. н., жительки с. Буша.
- ¹⁸ Записав автор 20 серпня 2014 р. від Клібановського Віктора Лукіча, 1952 р. н., жителя с. Буша.
- ¹⁹ Записав автор 6 серпня 2010 р. від Барібан Марусі Фомівни, 1930 р. н., жительки с. Буша.
- ²⁰ Записав автор 12 серпня 2014 р. від Шимковича Філіпа Петровича, 1930 р. н., жителя с. Буша.
- ²¹ Іванчишен В. Кам'яנותесний промисел у с. Буша Ямпільського району Вінницької області як виховний чинник подолян // Матеріали XXIII-ї Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле і сьогодення». – 2010. – С. 245–246.
- ²² Записав автор 6 серпня 2010 р. від Барібан Марусі Фомівни, 1930 р. н., жительки с. Буша.
- ²³ Босий О. Священне ремесло Мокоші. Традиційна жіноча ритуальна символіка в українців. – Вінниця, 2011. – С. 13.
- ²⁴ Свято народного мистецтва «Подільський оберіг». – Ямпіль, 1986. – С. 1–4.
- ²⁵ Косаківський В.А. Вказ. праця. – С. 105–107
- ²⁶ Свято народного мистецтва «Подільський оберіг». – Ямпіль, 1986. – С. 4.

В статье рассмотрен и проанализирован каменотесный промысел в с. Буша на Восточном Подолье. Собраны сведения о народных мастерах, исследован ассортимент каменных изделий хозяйственно-утилитарного и сакрального предназначения.

Ключевые слова: каменотесный промысел, народный мастер, изделия из камня, Восточное Подолье.

In the article the stone processing handicraft in the village Busha in Eastern Podillia is analysed. Information about folk artists was collected, the range of products from stone for household and sacred purposes was researched.

Keywords: stone processing, folk artist, products from stone, Eastern Podillia.